

crkva u svijetu

PRINOSI

KOMPLEKSNOŠĆ RELIGIOZNE SVIJEŠTI U KNJIŽEVNIKA I KNJIŽEVNIH JUNAKA

Drago Šimundža

Između uvjerenja i opcije

Složenost religioznog pitanja i romaneskog prikazivanja religiozne svijesti pojedinih literarnih junaka neiscrpna je tema u koju je svojedobno zašao tzv. psihološki roman. No ni suvremena književnost nije na nju zaboravila. Monološke arabeske novog romana u najdubljoj su vezi s životnim nazorima i religioznim inspiracijama ljudskog bića. Oporbe, nevjere, kletve, prkosi i metanoje — samo su druga strana onoga što se uvjetno koji put naziva religioznim misterijem ljudske duše. Uzmimo kao primjer junake iz *Kuge Rieuxa* ili *Tarroua*. Načelni atesti sanjaju o svetosti. Ne vjeruju u Boga, a opet ih on na svoj način neprestano zanima i muči. »Može li se biti svet bez Boga, to je jedino pitanje koje danas poznajem«, priznat će ateistički skeptik Tarrou.

S druge strane, uzmemo li neki religiozni lik iz Greeneovih djela, otkrit ćemo čitav svijet duhovnih nemira, posebno njegovih moralno-životnih sukoba i religioznih kontroverzija, kao što ćemo ih jednako vidjeti, ovaj put ponešto isforsirane, u duši mladog svećenika u Brechtovoj farsii *Galileo Galilei*. Možda nitko nije s tolikom realnošću i toplinom opisao svećeničku nutrinu kao Bernanos. A on je u toj nutрини pronašao toliko povjerenja, ideala, i razočaranja. — Ni religiozni ni ateistički svijet nisu, dakle, bez svojih sumnja i nemira u literarnim vizijama književnih stvaralaca.

Kao što se u životu razlikuju i razilaze fundamentalne opcije i temeljni pogledi o životu i svijetu, tako se dakle i u književnosti razlikuju i razilaze životne opcije i shvaćanja teološkog pitanja u duši pojedinih literarnih junaka. Vrlo često je baš prihvaćanje i neprihvatanje Boga, Božje egzistencije u svijetu, granična crta koja spaja i razdvaja nazore i opredjeljenja, mnogo šire od obične podjele na vjeru i nevjeru.

Zbog toga smo u jednom prijašnjem izlaganju problem Boga u modernom svijetu nazvali »temeljnim pitanjem«. Odgovor na to »temeljno pitanje« i u književnosti dijeli i razdvaja pisce i njihove romaneskne likove u nekoliko skupina. U tom smislu ćemo se ovdje osvrnuti na najistaknutije religiozne pristupe i opredjeljenja u vezi s problemom Boga u suvremenoj književnosti. No prije nego prijedemo na tu opću prezentaciju teističkog, skeptičkog, ateističkog ili anti-teističkog opredjeljenja književnika i njihovih junaka — zaustavimo se još malo na unutrašnjim susretima i sukobima raznih i različitih životnih i religioznih stajališta koja se lome i potvrđuju kroz religiozni svijet literarnih junaka.

Ako bismo u ovom uvodu htjeli zaći u dublju analizu tzv. »religioznog kruga«, kako smo na drugom mjestu oslovili kompleksnu situaciju religioznosti (i areligioznosti) u ljudskoj duši, morali bismo zaviriti u intimne dubine najnemirnijih trzaja romaneskne ličnosti, kad se, kako to literati slikovito otkrivaju, bori sama sa sobom baš na onoj čas prije spomenutoj crti, koja dijeli misaone nazore i životna opredjeljenja. Teško bismo u takvim prilikama mogli govoriti o sigurnim i dorečenim filozofskim zaključcima.

Suvremeni čovjek, prema tome i književnik, osjeća i misli čitavim bićem, povlađa se za »vremenom«, ili sumnja i traži. U tom krugu traženja prolazi kroz razne situacije i faze. Vjera i nevjera ne javljaju se u njemu kao gotovi dorečeni stavovi, nego vrlo često kao stanoviti odrazi određene prakse, vlastitih nemira i životnih opcija. Jer, još češće nego racionalno-misaona uvjerenja, religioznu stvarnost literarnih junaka odražava fundamentalni izbor, praktični život ili čak ideološka opredjeljenost. To čini da se u istim djelima, štoviše u istim ljudima, javljaju razna i različita religiozna gledišta, procesi i sukobljavanja.

Uzmimo npr. jednog od najsmionije ateistički definiranih junaka u modernoj literaturi: Goetza iz Sartreove drame *Đavao i dobri Bog*. Mentor literarnog ateizma unosi u svojega junaka, dakako zbog svojih metodoloških razloga, niz religioznih osobina, tako da čitatelj često ne zna o kome se radi. I sam Goetz na mahove kao da nije svjestan vjeruje li ili ne vjeruje. Njegov ga eksperimentalni put vodi kroz religiozne i areligiozne situacije tako da se one, svaka u svojem svjetlu, očituju i u njegovoj duši. Naravno, ovdje nam je jasno da se junaku »s tezom« podmeću određena stanja i upriličuju pokusi, ali u složenosti literarnog tkiva najčešće je složeno dano i samo teološko pitanje.

Nasuprot jasnim spoznajama i opredjeljenjima, nerijetko pred čitateljem stoji religiozni skeptik ili religiozno-nedefinirani junak. Njegova nedefiniranost nije odraz suvremene indiferentnosti, nego je, kad se radi o religioznim situacijama i motivima, odraz životnog zrenja i religioznog traženja, unutrašnjih sumnja i sukoba vjere i nevjere. Dakako, to će se zrenje i traženje kretati u više smjerova, najčešće prema onim suprotnim točkama (teizmu i ateizmu), koje su samo uvjetno rečeno, u danoj situaciji ili momentu, izražajne, a u biti su samo odraz međusobnog miješanja i sumnja. To su romaneskni tipovi koji poput Janka Borislavića iz istoimenog romana Ksavera Šandora Đalskog uvijek traže, ali nikada do kraja ne nalaze. I bilo da se opredijele teistički ili ateisti-

čki poput Janka, neprestano se vraćaju na ista pitanja i vrte u krugu vlastite nemoći: Bog im je istodobno blizu i daleko.

Koliko god nam se taj tip činio čudnim i mi od njega zazirali kao od polovične ličnosti, život nas sili da se mirimo s tim likom i njegovim svijetom shvaćanja, jer se sve više množi u suvremenom svijetu, pa i u modernoj literaturi.

Štoviše, i književnici se izravno u sebi i u svom životu s tim suočavaju. Podsjetit ću na dva značajna mentora literarnog ateizma egzistencijalističkog porijekla Sartrea i Camusa; govoreći o religioznim pitanjima, oni i nehotice otkrivaju kompleks religioznosti u svojoj duši. Sartre npr. izjavljuje više puta da mu nije svejedno postoji li Bog ili ne postoji, zato se tako često oko njega vrti, istražuje i eksperimentira. Camus je također uz sav svoj ateizam, nosio vječno ideju Boga u svojoj duši. Čak je jednom priznao da »vjeruje u Boga«, a da »ne vjeruje u besmrtnost duše«. To mu je suparnik Sartre u jednom sukobu i prigovorio, priznajući iskreno da i njega muči to pitanje. Stoga dok se u svojim djelima suprotstavljaju utjecaju Boga u našem svijetu, ne mogu ga potpuno zanijekati u svojim junacima.

Za razliku od Sartrea, kao nosioca ateističkih poruka, možemo također navesti Grahama Greenea ili Diega Fabria, koji u svojim djelima izvorno religiozne inspiracije otkrivaju likove pune religioznih sukoba i sumnja. Njihovo obraćenje nije dijalektički skok u smislu pretvorbe ateizma u teizam, ili obratno vjere u nevjeru; obraćenje je, kad ga pisac nepristrano promatra, tihi hod životnog nemira, koji u određenom času prelazi u jasan oblik religioznog uvjerenja.

Ne možemo posumnjati u stvarne preobražaje i sigurna stajališta vjernika i nevjernika, ali literatura otkriva široliki spektar religioznih problema u našem svijetu, često u istom čovjeku, bez obzira na njihova krajnja opredjeljenja. Sjetimo se još s kojim i kakvim životnim trzajima doživljavaju egzistencijalnost svoje vjere Claudelovi literarni junaci ili kakve dojmove i unutrašnje preobraćaje osjećaju Hemingwayevi surbanci u romanu *Kome zvono zvoni*.

Teizam i ateizam, kako svjedoče književnici, čovjek nosi u sebi. Engleski pjesnik Thomas Merton, npr., otkriva svoju potajnu ljubav Bogu i skrivenu vjeru u nekadašnjoj nevjeri: »Kriste, od svoje zipke ja sam Te posvuda znao, / čak i kad griješih, prema Tebi smjerah i znaš Te: Ti si moj svijet... / Oh kako Te ljubljah, i dok Te mržah, / Ljubeći Te, ipak Te poricah u svojoj slavi tvoga svemira« (*Životopis*).

Tu istu misao, samo još jasnije i dublje, izrazio je naš pjesnik Vladimir Nazor, kad je, potaknut Kristovim križnim putem, otkrio svoj unutrašnji religiozni nemir u »Via crucis omnium peccatorum miserrima« (Križni put najbjednijeg od svih grešnika): »Da. Kriv sam — Ruke, Pilate, ne peri. / Krv moja neće ostati na tebi. / *Svog Judu ja sam nosio u sebi; / A nevjeru u svojoj rađah vjeri.*« (Potcrtao D. Š.)

Ne bih se ovdje htio upuštati u analizu hrvatske književnosti, jer ću to učiniti u posebnoj studiji, ali ilustracije radi spomenut ću samo Raosa

i Krležu. Rijetko je koji književnik i u svjetskoj literaturi s toliko nevjere nastupao i nastupio kao što su ova naša dva književnika u nekim svojim djelima. A ipak Krležina nevjera tako često prelazi u »vjeru« kad je riječ o Kristu. I životni skeptik Filip Latinovicz, kad razmišlja o svojem liku Krista, s uvjerenjem govori kako je »titansko, astralno, mramorno golo Kristovo tijelo jedini most, po kome se može spasiti čovjek iz blata i smrada«.

A ono što je jednog dana Raosu rekao njegov župnik, s pravom se može kazati tolikim romanopiscima kršćanskog porijekla, bez obzira na njihova opredjeljenja: »Mi smo ondje gdje je i naša srčika. A tvoja je srčika u katoličanstvu. Ovo ti napominjem samo zato što sam čuo da se po Splitu razmećeš svojim ateizmom i svojom mržnjom. Sada nauči da je tvoja srčika i čitav niz prvih godina katolički; što upornije bježiš od njih, sve im se više potčinjavaš; što se više okomljavaš na katoličanstvo, to ćeš sve manje voljeti ono što nije katoličko. Samo bezvjerac od rođenja može biti ravnodušan prema svakoj vjeri. Ti ne. Ti si usisao katolički moral, katoličku kulturu, katolički pogled na svijet; isto si što i ja, tek što si bezvjerac, a ja svećenik . . . , ali nisam siguran da i u samome tebi podjednako ne živi i bezvjerac i svećenik.«

Iako je Ivan na to s nepovjerenjem reagirao, čini se da je to i sam osjetio, kad je ovaj podatak utkao u svoj ateistički orjentirani roman *Vječno žalosni smijeh* (MH, 1965, str. 682).

»Sudari« s Bogom

Upravo ta don Petrova misao, kako ju je zabilježio Raos u svom romanu, odrednica je teološkog problema u našoj i svjetskoj literaturi zapadnog kulturnog kruga, u kojoj kao u pravilu ateisti izranjaju iz duhovnog stabla kršćanske kulture. Bog je još uvijek toliko prisutan u ateistički koncipiranim djelima, da se može kazati da je on tamo prikazan samo u drugom izdanju. Ne poričući činjenicu da u literaturi ima čvrste i sigurne nevjere, čovjek se ne može oteti dojmu da se često u suvremenim ateističkim romanesknim koncepcijama susrećemo sa starijim religioznim predodžbenim svijetom, u kojemu ateizam postaje nespretna kopija teizma ili jednostavno anti-teizam, i na taj način, i nehotiči, potvrđuje da više ne poznaje Boga, ili da se više s njim sukobljava i bori, nego što ga ne priznaje ili niječe. Sporedno je tu radi li se o molitvi ili o psovki, Bog živi u podsvijesti suvremenih kršćanskih ateista. I prvom zgodom kad im se desi »peh«, oni se s njim sudaraju, jednako kao što se je s njim »sudario« u najoštrijem ateističkom revoltu Maursault iz Camuseova *Stranca* ili, recimo, Karjakin u Eršovljevu romanu *Vjera, Nada i Ljubav*.

Posebno je zanimljivo pitanje psiholoških obrata u kriznim situacijama, kad se dojučerašnji vjernik koji je u stanovitim okolnostima postao nevjernik, ponovno suoči s pitanjem svoje i ljudske sudbine. Iako je taj obrat redovito izraz egzistencijalne ugroženosti, i ne treba ga uzimati kao sigurno svjedočanstvo vjere, ipak pokazuje na duboko religiozno korijenje u čovjeku i na onaj nikada do kraja neprevladani krug religioznih opcija, koje smo spomenuli u početku.

Navest ću ovdje dva-tri primjera iz Hemingwayevih opisa iz španjolskog rata, dva-tri slučaja guerilloso koji se javno odriču Boga, a opet se odreda mole tom istom Bogu, kad se nađu u kriznoj situaciji.

Pablo, vođa jedne skupine, koja se u svojoj revoltiranosti prema svijetu i društvenim prilikama odriče i svojega Boga, jer je to Bog i njihovih neprijatelja, u času opće napuštenosti, kad mu je družina okrenula leđa, doživljava u duši vjeru svojega djetinstva koju je svojom okrutnošću zataškivao.

»On plače nekako kratko i tužno, kao što plače čovjek, u kojega je ušla životinja, koja ga trese«, kaže njegova žena Pilar, ratni mu drug i idejni suborac, ali u određenom trenutku i suparnik.

»Što je s tobom, Bablo? upitala sam, uhvativši ga i držeći«, pripovijeda Pilar. — »Ništa, Pilar, Ništa. — Jest. Nešto je s tobom. — Ljudi, odgovorio je. Način, na koji su me ostavili. Gente (ponovio je španjolski). — Da, ali oni su sa mnom, rekoh (nastavlja Pilar), a ja sam tvoja žena. Pilar, odvratio je, sjeti se vlaka (tj. borbe i pokolja). Onda dodaje, neka ti Bog pomogne, Pilar. — Zašto govoriš o Bogu?, rekoh mu. Kako to govoriš? (Pilar je naime još ateistički raspoložena). Da, rekao je. Bog i Virgen (Djeвица). — Qué va Bog i Virgen, odvratila sam mu. Zar se tako govori? — Bojim se smrti, Pilar, rekao je (završava Pilar svoje pripovijedanje o mužu). Tengo miedo de morir. S'vácaš li?« (*Kome zvono zvoni*, Zora, Zagreb, 1963, str. 96).

Neka moralna težnja, koja je tisućljećima bila hranjena u društvu, javlja se u svijesti književnih junaka, jednako kao i u konkretnom životu, kao spontani izraz ljudskosti i nemirne nostalgije za vjerom. Odbacivanje Boga pretvara se stoga u religioznoj svijesti u razočaranje i vjera uskrsava kao stari garant pravednoga poretka. Iako je to odraz teističkog moraliziranja, u romanu ga sasvim spontano stavlja u usta kolebljivog vjernika, španjolskog partizana ni malo konzervativni Hemingway:

»Nadam se, da neću morati ubijati, razmišljao je Anselmo. Mislim da će nakon rata trebati izdržati veliku pokoru ubijanja. Ako nakon rata ne budemo imali vjere, onda, mislim, da će se morati organizirati neka vrsta građanske pokore, da se svi mogu osloboditi krivnje ubijanja, jer drugačije ne ćemo moći stvoriti prave ni ljudske osnove za život...« (ib., str. 203).

Egzistencijalnu motiviranost vjere u času ratnog vihora očitovat će jedan drugi junak koji se također nalazi u krugu ateistički orijentiranog pokreta:

»Pasionaria je rekla: 'Bolje je umrijeti na...', govorio je u sebi Joaquín, kako se tutnjava približavala. Onda najednom skrene — kaže pripovjedač — na 'Zdravo Marijo, milost puna, Gospodin je s tobom... Sveta Marijo, majko Božja', poče (ponovno), a onda kad je tutnjava postala neizdrživa, najednom se sjeti i započne čin pokajanja: 'Oh moj Bože, iz sveg srca mi je žao, da sam uvrijedio tebe, koji si zaslužio svu moju ljubav'« (ib., 327).

U istom se romanu, dapače u istim ljudima susreće dakle svijet vjere i nevjere, prigušivanja i ponovnog rađanja religioznog uvjerenja.

Nećemo ovdje istraživati psihološke zakonitosti ovakvih scena i misaonu motiviranost akcija. Ni književnici to izravno ne istražuju. Njihova je želja da razotkriju skrovite zakutke ljudske duše i pruže svjedočanstvo čitateljima. To već govori samo od sebe. Potrebno je ipak konstatirati da se u velikim literarnim djelima miješaju i isprepleću slike religioznog i areligioznog svijeta, u određenoj sredini kao i u pojedincima. Dok se npr. Daria Melekhovna — da posudimo jednu sliku iz Šolohovljeva *Tihog Dona* — uza svu vjeru u Boga, ogorčena na religiozno-moralističkom fobomaniju kazne i grijeha zbog svog grijeha, odlučuje na samoubojstvo, očitujući istodobno svoju vjeru i nevjeru, dotle s druge strane ateistički orijentirani mladi liječnik Laurent Pasquier u svojoj sumnji očituje i svoju vjeru. On se npr. čudi kako sveci mogu podnijeti da netko u paklu trpi, kako, konkretno, veliki karitativac sv. Vinko Paulski može izdržati da nekome tamo ne donese svoju utjehu. »Siguran sam — kaže Laurent svojoj sestri Ceciliji — da je Vinko Paulski sada u paklu, i da se on tamo brine za one koji se muče.«

Doista, kad samo slikovito, romaneskno, kad psihološki duboko i potresno, misaono uvjerljivo ili samo ideološki tendenciozno, u obliku određene teze, razložno ili pak nemotivirano, teološko pitanje u literarnim junacima rađa i pokreće mnoga druga životna i sudbinska pitanja; s njim se javljaju i isprepleću sva životna izlaganja i opredjeljenja, nade i sumnje, zanos i razočaranja.

Ponovno mi pada na pamet razgovor između Cecilije i Laurenta, koji nasuprot Antoineta Thibaulta iz du Gardova romana-rijeke *Thibaultovi*, u jednome času gubi vjeru u znanost da bi, suprotno pozitivističkim shvaćanjima s kojima ga je suživio Georges Duhamel, priznao ograničenost scijentističkih nadanja, dok njegova sestra, smirena, ispovijeda svoju jednostavnu, pomalo fideističku vjeru u Boga.

»Ja nisam nipošto metafizička duša (kaže obraćena pijanistica Cecilija). Ja ne pitam svojega Boga zašto je stvorio ovaj svijet ovako nekoherentan. Vidiš, Laurente, ja nisam po mjeri znanstvenika. Ali oni me neće odbaciti, u to sam sigurna. Ja samo molim svojega Boga da mi dopusti da ljubim. Molim ga još za milost trpljenja bez srama i očajanja i, poslije, možda sutra, drugu milost: milost da mirno bez žaljenja umrem. Nisam toliko učena. Osjećam da je moje srce puno suprotnosti. Ali neka mi bude dopušteno tražiti, posrtati, činiti moje krive korake. Ja ću konačno slijediti svoj put.

— I mi, potihio je govorio Laurent, mi ljudi od zanosti, i mi imamo svoje bogove, svoje obrede, svoje dogme, svoje zakone i čudnu liturgiju. Ljudi su mislili da mogu živjeti bez bogova, ali najumniji počinju shvaćati da je to nemoguće.« (Georges Duhamel, *Cécile parmi nous*, Mercure de France, Paris, 1963, str. 248—149).

Ti i takvi doživljaji i obrati, religiozni procesi u dušama pisaca i njihovih junaka nisu nipošto romaneskna fikcija nego životna stvarnost, s kojom se svakodnevno susrećemo. Radije bi se moglo govoriti o tipskim

kreacijama, koje simboliziraju opća stanja. A kako su ta stanja u životu složena i često između sebe pomiješana, literatura s tim očito računa. Pruža nam svjedočanstva i gradi ogledala koja reflektiraju odlučnost i jačinu, ali i krhkost ljudskih stajališta i težnja. Racionalizma i fideizma. U tom smislu, dakle, možemo govoriti i o različitim religioznim uvjerenjima i opredjeljenjima pisaca i njihovih junaka, iako znamo da se ta uvjerenja i opredjeljenja ne smiju shvaćati i uzimati statički, koliko refleksivno i dinamički.

Teistička koncepcija u suvremenoj književnosti

Bez obzira kako je tko doživljava i praktično provodi, teistička je koncepcija još uvijek dominantna religiozna označnica literarnih likova. Je li to odraz povijesno-kulturološke, religiozne uvjetovanosti našeg svijeta i njegove vezanosti uz tradiciju ili je to realna slika modernog čovjeka i njegovih duhovnih težnja? Čini se da je u literarnoj perspektivi važnija prva komponenta, iz koje još uvijek pisci uzimaju veliki dio svojih junaka.

Ne ulazeći zasad u opravdanost ili neopravdanost samog stanja stvari, činjenica je da mnogi pisci i njihovi junaci ne postavljaju i ne vide nikakva problema kad je riječ o njihovoj vjeri. U vezi s tim možemo primjetiti da egzistencijalistički mislilac i literat Gabriel Marcel izričekom odbacuje sintagmu »problem Boga«. Za nj je takva primisao neprihvatljiva. I to ne samo za nj. Jer, s obzirom na naše središnje pitanje »prihvatanja ili neprihvatanja Božje opstojnosti u književnosti«, brojni literarni junaci i pisci ostaju spontano vjerni svojemu uvjerenju, prema kojem se Bog ne može dovesti u pitanje, i to ne samo u duši pojedinih religioznih likova nego ni u općem objektivnom pristupu stvarnosti. Zbog toga oni ne rješavaju »problem Boga« nego radije »problem čovjeka«.

To je zapravo važna karakteristika religioznog romana koji je iz Francuske prešao i u druge evropske zemlje. Tako npr. Graham Greene, Heinrich Böll ili Diego Fabrio, i kad u svoja djela unose izravno religiozna pitanja, ne pretražuju ih u smislu valoriziranja ili dokazivanja pojedinih stajališta. Radije polaze od čovjeka i njegovih životnih storija, konkretno od onoga što je davno Mauriac nazvao »tkivom romana« i »svakodnevnom hranom romanopisca«: od strasti i grijeha. To je ono polazište od kojeg je krenuo Claudel ili Bernanos kad su u sukobima svijeta, zapravo strasti i grijeha, htjeli otkriti misterij vjere: otkrivali su ga u stvari kroz misterij čovjeka.

Teško je u kojem romanu naći više stvarnih, životnih, moralnih i intimnih duhovnih sukoba nego se to može naći baš u spomenutoj veni poznatih religioznih romana i religiozno orijentiranih velikih pisaca. Govoreći stoga o njihovoj religioznoj poruci u literarnom ogledalu, nemamo što posebno kazati o problemu Boga, pa ni o njihovoj edifikativno-moralnoj pouci. Bar ne u važnijim svjetskim djelima toga smjera. Njihovo je romaneskno motiviranje usmjereno u životnom tijeku konkretne ličnosti od krvi i mesa, sa svim njezinim manama i strastima, s vjerskim nadanjima jednih, odbijanjem ili indiferentizmom drugih, da bi

se tijekom radnje otkrila prisutnost Boga u misteriju ili, kako smo još kazali, problemu čovjeka, koji ga u određenom času odbija, ne vidi ili zaobilazi, a onda opet u samom procesu stvari upoznaje. Poput kardinala Frederica koji u nemiru, boli i patnji Bezimenoga u Manzoniјevim stariјim *Zaručnicima*, svom penitentu otkriva Boga, tako i moderna plejada religiozno inspiriranih književnika u pobunama, bolima, izdajstvima i grijehu svojih junaka — tim istim junacima pokazuje da je Bog nazočan s njima i u njima, u njihovoj radosti, sreći, patnji i bolima, često i u samom grijehu.

Nije li Duhamel osjetio da je to najprirodniji način susreta s Bogom kad je u svojim skeptičkim traženjima suočio Ceciliju i Laurenta:

»Mala djeca, Laurente, ne bi trebala umirati«, — rekla je Cecilija nakon bolno doživjene smrti svojega jedinog sina. A onda je, nadvladavši prirodnu bol majke, snagom vjere kazala: »Ne umišljaj, Laurente, da oni koji traže Boga ne žele više trpjeti. Ja više ne tražim. Ja sam našla. Sigurna sam da sam našla (svog Boga). Međutim, nisam nikada toliko trpjela koliko trpim od tog susreta. Samo sada drugačije trpim, u tome je sve. To je gotovo neprotumačivo... — Misliš li, zapita on, da bol može upropastiti dušu? — Manje nego radost, odvrati Cecilija, sigurno manje nego radost« (Nav. dj., str. 246—248).

Nanovo religiozno uznemiren takvim mirom, Laurent će na koncu s bolom priznati: »Pio sam od početka pića koja su me otrovala za sve buduće dane. Sad treba da se prepirem s tim dosadnim razumom, koji me ne osvaja, ali mi je dao tiranske navike, od kojih se, dobro osjećam, nikada neću osloboditi. Ali ja ti zavidim, sestro, ja ti zavidim« (nav. dj., 249).

Kao primjer romanesknog prikazivanja vjere i nevjere odnosno konkretnog religioznog života literarnih junaka, čujmo još kako se Cecilija obraća svoјemu Bogu, u kojega ponovno vjeruje, ali po čijim zapovijedima nije nikada živjela. Vjera i nada računaju s tim i ona slobodno pristupa, s grijehom, svoјemu Bogu:

»Uzmi me ovakvu kakva sam. Ako se ti ne možeš snaći s ovim bijednim srcem, tko će moći? Tko će htjeti? Stoga, Gospodine, uzmi me ovakvu kakva jesam, a onda ćemo nas dvoje nastojati sve urediti... Gospodine, puna sam oholosti i još nečega, što neću imenovati. Ako mi ti ne pomogneš, postat ću možda opaka. Stoga mi pomози. Ne obećajem ti da ću odmah ozdraviti, ali to će sigurno doći: mnogo ću se truditi... Gospodine, nisam se crkveno vjenčala zbog više razloga koje ću ti poslije razjasniti. Ne mislimo na to ovoga časa« (Nav. dj., 66—67).

Bilo bi smiono Duhamela ubrojiti u teistički angažirane pisce, kao što bi bilo pogrešno Hemingwaya zbog vjere njegovih junaka, npr. zbog molitve njegova Santiaga, koji u romanu *Starac i more* predstavlja simbol izdrživosti i nepobjedivosti ljudskog roda, smatrati vjernikom. No nije bitno je li nešto napisao jedan ili drugi književnik, ako je naracija životno motivirana. Ovaj Cecilijin primjer vrlo je sličan tolikim skeptičkim i teističkim ilustracijama religioznog problema u ljudskoj duši. Njezina je vjera izvorna, iako dobrano fideistička; rođena je u

životnim nemirima i neprestanim sukobima sa sobom i svojom sredinom. Podsjeća na slične koncepcije vjere i sudbine u Doni Prouhezi iz *Cipela od satena*, Greeneovoj Scobie i ili Mauriacovoj Terezi Desqueyroux iz istoimenog romana. Simboli su to koliko i utjelovljenja duhovnih nemira i strasti. Na mahove sablažnjivo djeluju na čitatelja, ali u svom konačnom određenju, poput Sare u *Svršetku ljubavne priče* ili Ysé u *Razdiobi podneva*, svojom sudbinom osvjetljaju religiozne dubine ljudske duše, a s tim u vezi i teološku koncepciju svijeta.

Dok nesebična Violaine (Claudel, *Navještenje*), ideal religioznog osmišljenja života u službi drugih osvaja svojom ljudski neprotumačivom žrtvom i predanjem, dotle spomenuti simboli nemira i putenosti, ilustriraju dramu svijeta u ljudskom biću i njegovu vječnom nemiru za Bogom. Stoga tako hlepe za konačnim smirenjem i počinkom, što im može pružiti samo vječnost. Poput Tamare u istoimenoj Galovićevoj drami, koja ne nalazi zadovoljstvo i sreću u prolaznoj ljubavi, tako i religiozni likovi teističkog nazora u poznatim djelima kršćanskih pisaca nemirno žive svoj život, i na taj način svjedoče da je njihova domovina Nebo. Njihov je prvi protagonist knez Miškin iz *Idiota*, a njihovi su tipični predstavnici obraćenik Des Esseintes iz Huysmansova romana *U protivnom smjeru*, Župnik iz Ambricourta (*Dnevnik seoskog župnika*) i Terezija Desqueyroux, u kojoj će možda najsnažnije djelovati milost, da bi joj se »mnogo oprostilo, jer je mnogo — griješila«.

Iako polaze s drugih i drugačijih pozicija, junaci Antoineta de Saint-Exupéryja očituju istu stvarnost: Duh je u njima životni movens; stoga njihova humanistička vizija svijeta, kako kaže jedan junak u *Citadeli*, nema »nikakva smisla, ako se ne završava u Bogu«.

Nekto će možda postaviti pitanje: jesu li romaneskne vizije religioznih odnosa i teoloških poruka, recimo, u kršćanski orijentiranih književnika, teološki ispravne i prihvatljive? Ne treba se iznenaditi ako mu u pojednostinostima negativno odgovorimo. No ovdje nije riječ o teološkoj ispravnosti i dorečenosti. To više što pisci namjerno od toga bježe. Oni na svoj način otkrivaju Boga u dušama svojih junaka, u svijetu ljudskih zbivanja, u njihovim intimnim dubinama. I kad su stvarno inspirirani, ne žele svoju viziju svoditi na teološke i moralne norme. Njihovo je područje poezija i mašta. Stoga oni radije »kruže« oko religioznih tema, čuvajući se napasti da ih doreknu i stave u određene mjere i kalupe..

To isto čine i kad izravno govore o Bogu. Njihov Bog je doista Bog Biblije, želim kazati personalan; zapovijed ljubavi je ujedno povelja milosrđa; milost je pupčani spoj koji povezuje zemlju s Nebom; ali pojednostinosti, o kojima teologija koji put tako uvjerljivo zaključuje, književnici rijetko dotiču. Njihova literatura stoga, i kad je izrazito teistički orijentirana, svojom diskretnošću podsjeća na Rilkeove stihove:

»Ja kružim i kružim oko Boga,
Tog prastarog tornja, već hiljade ljeta,
I ne znam još, jesam li soko il' vihor,
Il' velika pjesma ovoga svijeta.«
(*Ja živim u kruzima koji se šire*)

Prosvjetiteljsko-scijentistički pristup problemu Boga

Prosvjetiteljski pristup religioznom i teološkom pitanju nije nikada do kraja iščeznuo iz književnosti. Pod utjecajem pozitivističkih shvaćanja i evolucionističkih tumačenja prirode i života i književnost je bila, a i još uvijek je, na svoj način u službi prosvjetiteljskih pretenzija da se sve može protumačiti i shvatiti kroz pozitivističko-znanstveni pristup našem svijetu, isključujući iz toga svaki religijski i religiozni utjecaj, zapravo duhovnu stvarnost.

Bio je to odraz stanovitog razvoja prirodnih znanosti i pozitivističke misli na čijim se postavkama razvio još Zolin naturalizam. Dakako, ti su se odjeci osjetili i u našem stoljeću. Jer koliko god su književni tokovi u drugom i trećem desetljeću bježali od racionalističkog i racionalnog upletanja u literaturu (dovoljno se sjetiti nadrealizma), književnost se ipak u pojedinim segmentima vraćala scijentističko-prosvjetiteljskoj maniri i motiviranju. U našoj su književnosti tako svojedobno pisali, recimo, Kranjčević, Kozarac i Đinko Šimunović na primjer. Kranjčević vrlo rano među našim piscima postavlja i problem Boga u svojoj poeziji. On osobno vjeruje, ali njegov Bog kao da se ne podudara s kršćanskim shvaćanjem Boga. Možda je u tome predstavnik jednog dijela evropske inteligencije, pa i književnika, koji se ne odriču Boga, ali ga tumače na svoj način, ili poput starog cinika Voltairea prihvaćaju *svojega* Boga, a mrze i napadaju Crkvu.

Zanimljive su također u tom pogledu neke postavke i analize religioznih postupaka klera i vjernika u djelima naših suvremenih pisaca npr. Ranka Marinkovića (*Glorija*), Ivana Raosa (*Vječno žalosni smijeh*) i Mirka Božića (*Kurlani*) u našoj današnjoj književnosti. Prosvjetiteljski prigovor da se vjera hrani misticizmom, zavaravanjem i praznovjermom u spomenutim djelima na svoj način izbija u prvi plan: bilo u mistifikaciji Glorije i njezinoj pobuni (Marinković), bilo u sjemenišnom odgoju i seoskom praznovjermu (Raos), bilo u persiflaži masovnih procesije, vjernih molitve ili vjere u čudesa (Božić), itd. Dakle, i danas se ponavljaju slični prigovori, koji, čini se, mogu imati i pozitivnih utjecaja jer se religija na taj način mora sve više čuvati od stanovitih simplificiranja i eventualnih para-religijskih, magijskih i pukih demagoških pojava i postupaka.

Ovdje ćemo se, primjera radi, osvrnuti na literarne junake Rogera Martina du Garda. Du Gard je po vlastitom iskazu neosjetljiv za religioznu poruku i u tom je smislu skepsa njegovo glavno načelo. U *Jeanu Baroisu* i *Thibaultovima* izravno se dobakao teološkog pitanja lomeći u čovjeku vjeru i nevjeru kroz prizmu teološko-dogmatskog *racionalizma*, *fideizma* i *prakticizma*, dotično *scijentističkog skepticizma* i *materijalističkog ateizma*. S jedne strane prenaglašava dogmatski racionalizam kao da je teistu sve jasno i poznato, s druge u istom romanu ističe fideizam, ili ironizira religiozni pragmatizam, po kojem se vjera gradila na pretpostavci vrijednosti i koristi religioznog morala i sklada u svijetu. Tako npr. dok s jedne strane iznosi racionalnu eksplikaciju vjere vlč. Josiera, koji je svojim misticizmom želi nametnuti kao jedini mogući izbor na temelju razuma, s druge potencira religiozni fideizam Marje Barois:

»Kad se osjeti, oče«, — kaže ona u jednom razgovoru sa svojim ocem ateistom — »kad se osjeti sama prisutnost Božja, Bog koji prožima dušu, koji je natapa ljubavlju, srećom... ah!, kad se to doživi, bilo to samo jednom u životu, svi ti razlozi koje gomilaš da sam sebe uvjeriš kako tvoja duša nije besmrtna, da nije djelić Boga, sve to tvoje rezoniranje, oče...« (i ona se slatko zasmije, obezvrjeđujući svako razumno pristupanje teološkom problemu, sugerira pisac).

Nasuprot takvu pristupu vjeri (dogmatsko-racionalističkom, fideističkom ili pragmatističkom, po kojem bi »Boga trebalo izmisliti kad ga ne bi bilo zbog reda i morala u svijetu«, kako je to znao govoriti i sam Voltaire), du Gardovi junaci Jean Barrios i Antoine Thibault imaju svoj svijet gledanja i svoj scijentističko-pozitivistički put u život.

Zanimljivo je da su i jedan i drugi odgojeni u strogom katoličkom teizmu. Jedan i drugi uče katoličke škole, pohađaju vjeronauk, imaju svoje duhovnike, ispovjednike, Thibault čak pretjerano puritansko shvaćanje vjere i vjerskog morala u svojoj obitelji. Pa ipak, jedan i drugi u susretu sa životom, s otkrićem vlastitih duhovnih i moralnih nemira, zatim u susrestu sa znanstvenom slikom svijeta, u stvari s pozitivističkim pretpostavkama da je stvarnost samo ono što se čuje, doživi, vidi, što se može zapaziti, izmjeriti, do čega znanost eksperimentalno može doći, polako gube i napuštaju vjeru žrtvujući je za vjeru svojega vremena — scijentističko-ateističku koncepciju svijeta.

Naravno nije u ovim djelima, a tako i u drugima, u pitanju samo časovita privola i zaključak, u pitanju je čitav religiozni sustav kao i način odgoja i pristupanja mladom čovjeku u momentima dilema i sumnja. Du Gard o tome otvoreno govori. Dovoljno jasno o tome piše i naš Raos (*Zalosni Gospin vrt*), koji svoju nevjeru nosi jednako iz svojega sjemenišnoga odgoja, kao i iz životnih etičko-tradicionalnih shvaćanja, koja su se jednoga dana morala slomiti pod pritiskom unutrašnjih bioloških i misaonih ukrštavanja s postojećim »ne smiješ« i određenim dogmatskim postavkama kojima će i Ivan pristupiti također racionalistički i scijentistički.

Uz intelektualne probleme i du Gard i Raos dovoljno su jasno pokazali kako opsesija nevinosti, osobito ako se »čistoća« i »vječna sankcija« određuju u onom negativnom iskazu »ne smiješ ovo, ne smiješ ono« — vrlo porazno utječe na religiozno osmišljenje života i samu vjeru u najosjetljivijim godinama kad dijete prerasta iz djeteta u čovjeka.

Posuđujem ponovo detalj iz Šolohova *Tihog Dona*, iz ruske književnosti, u kojem Daria Melekhovna, odlučivši se na samoubojstvo, izražava svu unutrašnju mržnju protiv one česte religiozno-moralističke fobomanije: »Ne treba mi više Bog«, — kaže ona — »mučio me je cijelog života... Zabrana ovoga, zabrana onoga, uvijek priče o grijehu i posljednjem sudu... Ne može se izmisliti strašnji sud od ovoga kojim sama sebi sudim...«

No vratimo se du Gardovim junacima i Raosu. Očita je u njih također kritika katoličkih škola u kojima se, kako se to često danas naglašava, »redovito pasivno učilo i makinalno recitiralo molitve i manuale bez

veze sa životom«. Ako je istina što autori iznose, nitko se na primjer od odgojitelja nije trudio da dade Jeanu Baroisu iz istoimenog romana ili našem Ivanu Raosu (*Zalosni Gospin vrt*) živu i životnu sliku vjere, da duhovni i vjerski život baziraju na stvarnoj spoznaji vjere i muževnom suočenju njihovih unutrašnjih i intelektualnih vjerskih problema sa životom.

Možda se danas u odgoju prelazi u drugu skrajnost, ali ne možemo zamjeriti autorima što tako otvoreno kritiziraju jednu metodu religioznog odgoja i nedovoljno motiviranog dogmatsko-autoritativnog ili sentimentalno makinalnog formiranja mladih ljudi i njihova vjerskog nazora. Sentimentalna pobožnost i moralna samoća nisu kadre izdržati krize.

Zbog toga je upravo i mogao kazati Antoine Thibault: »Moj se ateizam formirao istodobno kad i moj duh.« U razgovoru s vlč. Vécardom mladi će liječnik nakon sprovoda svojega oca otkriti sve svoje karte, izložiti će do kraja svoju nevjeru pokušavajući je znanstveno potvrditi.

Nakon dužeg obrazlaganja svojih stavova, Antoine se obratio Vécardu: »Promislite samo na nekog dječaka kojeg malo po malo uvode u matematiku, fiziku i kemiju. On odjednom nalazi pred sobom beskonačni prostor u kojemu se može širiti. Tada mu se vjera učini uska, varljiva i nerazumna... Počinje sumnjati...

— Nerazumna? Zar ozbiljno možete reći: nerazumna? — sablaznio se Vécard (koji je kao duboki vjernik potpuno drugačije mislio).

— Da, reče Antoine s uvjerenjem. Ja zapažam neke stvari na koje prije nisam mislio; vidim da svi polazite od čvrstog vjerovanja i da biste obranili to vjerovanje, dozivate u pomoć umovanje. Međutim, mi, ljudi kao ja, mi polazimo od sumnje i ravnodušnosti, i puštamo da nas razum vodi, ne znajući kuda će nas odvesti.« ((Usp. R. Martin du Gard, *Porodica Tibo*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1961, str. 543—544.)

Dakako, uz skepsu i sumnju u Antoinea je, kao i u Jeana Baroisa, stalno prisutna pozitivistička vjera, neka vrsta scijentističkog dogmatizma:

»Ništa od onoga što znam i ništa od onoga što sam zapazio ne dopušta mi da vjerujem da postoji Bog mojega djetinjstva; i dosada, priznajem, neobično dobro prolazim bez njega. Moje bezvjerje se razvilo istodobno kad se razvio i moj duh. Nisam se trebao ničega odricati. Osobito nemojte misliti da sam ja jedan od onih koji su izgubili vjeru i koji neprestano prizivaju Boga u svome srcu, to jest jedan od onih nemirnih duhova koji očajnički pružaju ruke k nebu koje su našli prazno. Ne, ne, ja sam jedan od onih koji uopće ne pružaju ruke. Svijet bez providnosti nimalo me ne uznemiruje; i, kao što vidite, ja se u njemu dobro osjećam« (nav. dj., str. 544).

Dok će du Gardov Jean Barois pred smrt ponovno doživjeti vjeru svojega djetinjstva i uza sav skepticizam umrijeti kao vjernik, Antoine Thibault će svoju nevjeru ponijeti sa sobom u grob.

Pokušamo li se sada, makar letimično, osvrnuti na njegov svijet ideja i religiozno-znanstvene sukobe — koji su se sučeljavali sigurno i u du Gardovoj duši, jer je još u 18-toj godini izgubio svaki smisao za vjeru,

iako ga je cijelog života, kako vidimo, mučila — možemo primijetiti da se takvi ili slični sukobi još i danas redovito javljaju u kriznim godinama kad čovjek počinje na svoj način osmišljavati svijet. U tom osmišljavanju, očito, često dolaze krize, a u tim moralnim i misaonim krizama nerijetko vjera loše prolazi. Du Gardovo iskustvo u tome je jedna spoznaja više, a njegovi prigovori poticaj za traženje novih metoda i boljih suočavanja sa životnom stvarnosti.

Kao uspješan primjer pozitivnog religioznog ishoda u sličnom motiviranju racionalističko-pozitivističkih kritika i u gubljenju vjere, u kakvom smo vidjeli Jeana Bariosa i Antoina Thibaulta spomenut ćemo ovdje roman Josepha Malèguea: *Augustin ili Učitelj je tu*.

Zamišljen u neku ruku kao pendant du Gardovim junacima, Augustin Méridier doživljava slične knize. Kroz bol i ljubav, čitajući Pascalov *Misterij Krista* osjeća čak i poziv za svećenika, ali ne pristaje. Poslije kroz čitanja biblijske kritike sukobljava se sa svojim religioznim uvjerenjem i pomalo gubi vjeru. Ali, u njemu se osjeća stalno težnja da riješi svoj problem; stoga on trajno ostaje otvoren milosti, kaže pisac. I zaista kroz ljubav njegove zaručnice iskrene kršćanke Bog se jednog dana objavljuje u svoj svjetlosti u njegovu srcu. Prekaljen svim mogućim izazovima, kritikama i prigovorima, Augustin nalazi pravi smisao i jasnoću u sigurnoj vjeri.

U vezi s tim Malègue će naknadno napisati: »Milost se služi društvenim i drugim okolnostima koje su ljudsko djelo. Ona je njihov unutrašnji smisao; od njih stvara sredstvo i, u nekoj mjeri, veo. Po njima, ako djeluje, također izmiče pogledima. Oblik pod kojim Bog pruža ruku«, zaključuje romansier, »jest samo onaj koji tu ruku čini nevidljivom« (J. Malègue, *Pénombres*, Paris, 1939, 98).

Ipak, scijentističko-pozitivistički mentalitet u književnosti bio je i ostaje kamen spoticanja češće nego uspješnog čeličenja književnika i njihovih junaka, dotično njihove vjere.

Thomas Mann, Giraudoux, Jules Romain, ili Gide, dotično naš Krleža, Antun Branko Šimić, Tin Ujević, Petar Šegedin ili Slobodan Novak, da ne nabrajamo dalje, mogli bi nam također svojim životom i svojim djelima ilustrirati isti problem iz drugog kuta, kao i neki drugi strani i naši pisci, ali ću samo marginalno spomenuti velikog španjolskog, zapravo baskijskog pjesnika i mislioca Miguela de Unamuna. Unamuno je također bio izvanredan kršćanin, vjennik od glave do pete, ali će se i on, kako je zabilježio u svojem *Dnevniku* kao mlad student suočiti s religioznim svijetom svoje mladosti i evolutivnom racionalističko-scijentističkom koncepcijom svemira i čovjeka u njemu, nekom vrstom pozitivističkog racionalizma. Čitajući Vogtove riječi »Bog je veliko 'X' na posljednjoj granici ljudskih spoznaja; koliko se znanost razvija, toliko se granica pomiče« — Unamuno je, kaže, dodao: »S ove strane te granice sve se tumači bez njega, s druge ni s njim ni bez njega; Bog je, dosljedno, suvišan.« Slijedeće godine će Unamuno proživjeti u strahovitim krizama između svoje stečene i urođene težnje za Bogom i novog svijeta spoznaja u koji je sve više ulazio. Njegova silna težnja za vjerom, plemenita žena i moralna snaga stalno će ga vraćati k vjeri, ali je nikada više

neće doživjeti kao što je to mogao prije spomenutih sukoba i konfrontacija.

Problemi su dakle spontani, sam ih život nameće. To su činjenice koje literatura samo zapaža.

Iako su danas, uglavnom, misaono i tematski ovakva scijentističko-pozitivistička stajališta u književnosti nadiđena, još uvijek se, rekli smo, može naći ovakvih dilema i u književnosti i u životu. U času kad se mladi čovjek susreće sa znanstvenim spoznajama, osobito ako se ateistički interpretiraju, u njemu se spontano nameću sumnje i pitanja. Sigurno su, književnost to potvrđuje, moralni i intelektualni problemi mladeži dva velika izazova i opasna grebena za vjeru. To treba prihvatiti kao činjenicu i jedno iskustvo u vlastitom pristupu tim problemima.

Materijalističko-ateistički pristup problemu Boga u književnosti

Kao što se često apriorno teistički pristupa religioznom pitanju, tako se jednako nerijetko događa, da se s druge strane tome pitanju pristupa sasvim suprotno, tj., kako mi kažemo, ateistički. Ni tu se u biti ne postavlja neki veći problem ili ako se slučajno i postavlja, redovito se jednostrano gleda i rješava. Književnost uostalom i nije pozvana da stvari gnoseološki istražuje ili da utvrđuje gdje je istina. Stoga joj nije nimalo teško spontano stvar inscenirati i literarne junake akomodirati određenoj poruci ili nazoru. To je razlogom da ne tražimo istinu u književnosti nego samo otkrivamo ilustracije života. U tome možemo imati dovoljno povjerenja u literaturu. Stoga su literarni junaci prije svega tipovi, ilustracije i odrazi stvarnosti koja se, ako je književno djelo životno, bez sumnje zbiva, negdje se na svoj način događa.

(Nastavak slijedi)